

- Naenko N. I. O nekotorych voprosach izuchenia psichicheskoy napryazhonnosti [Some issues of mental tension study] / I. N. Naenko // Psychol. issledovania. – M. : [b. i.], 1973. – P. 30–39.
6. Немчин Т. А. Состояние нервно-психического напряжения / Т. А. Немчин. – Л. : [б. и.], 1988. – 166 с.
Nemchin T. A. Sostoyanie nervno-psichicheskogo napryazhenia [The state of mental stress] / T. A. Nemchin. – L. : [b. i.], 1988. – 166 p.
7. Носенко Э. Эмоциональное состояние и речь / Э. Носенко – Киев : [б. и.], 1981. – 195 с. Nosenko, E. Emotsionalnoe sostoianie i rech [Emotional state and speech] / E. Nosenko. – Kiev : [b. i.], 1981. – 195 p.
8. Lindsey, G. Thematic apperception test: a tentative appraisal of some «signs» of anxiety / G. Lindsey, A. Newburg // Journ. Consult. Psychol. – 1954. – V. 18 – № 6.
9. Mahl G. The lexical and linguistic level in the expression of emotions / Ed. by P. H. Knapp // Expression of the Emotions in Man. – N. Y. : [b. i.], 1963. – P. 77–105.

УДК 159.9:61

О. М. Турчак

Received October 14, 2013;

Revised November 6, 2013;

Accepted November 26, 2013.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІН МОВЛЕННЯ У СТАНІ ТРИВОЖНОСТІ

На сучасному етапі розвитку суспільства в умовах активного зростання темпу життя, виробництва й міжособистісних контактів людина повинна бути здатною ефективно працювати в різних психологічних умовах, в умовах стресу й емоційної напруги. Стресові ситуації викликають зміни діяльності людини, у тому числі й зміни її мовлення. Відтак проблема індивідуальних проявів особливостей мовленнєвої діяльності людини в стресових та емоційно напружених ситуаціях актуальна у психологічній науці й вимагає комплексного дослідження. Статтю присвячено вивченню емпіричних референтів змін мовленнєвої діяльності людини, що відбуваються під впливом тривожного стану. Автор розглядає стан тривожності як емоційний стан гострого неспокою, пов'язаного у свідомості індивіда з прогнозуванням невдачі, небезпеки або ж очікуванням чогось важливого, значущого для людини в умовах невизначеності. Для розуміння того, яким чином стан тривожності впливає на мовлення людини, проаналізовано теоретичні джерела із проблеми вербальних проявів тривожності, а також проявів тривожності в писемному мовленні. У результаті дослідження виокрем-

лено такі емпіричні референти змін мовленнєвих параметрів, що виникають у стані тривожності: проблеми з вибором слів; зміни в граматичному оформленні висловлювання; зміни в моторній реалізації висловлювань; самокоригування. Сформульовано теоретичні засади вивчення змін мовленнєвих параметрів і усного, і писемного мовлення в стані тривожності. У майбутньому емпіричні показники, запропоновані автором, можуть бути використані під час дослідження діяльності людини в емоціогенних ситуаціях.

Ключові слова: емоція, тривожність, мовленнєві параметри, усне мовлення, писемне мовлення.

Turchak O. M. Theoretical Bases for the Study of Speech Changes in the State of Anxiety. At the present stage of social development in terms of active growth of life pace, production and interpersonal contacts, people must be able to work effectively in different psychological conditions, under stress and emotional tension. Stressful situations cause changes in human activities, including speech changes. Thus, the problem of individual peculiarities of human speech in stressful situations is a key issue of psychological science and requires a comprehensive study. This article is devoted to the study of empirical referents of human speech changes, which are influenced by anxiety. The author examines the state of anxiety as an emotional state of acute anxiety associated in the mind of the individual to the prediction of failure, danger or expectation of something important, meaningful to a person under the circumstances of uncertainty. To understand how anxiety affects the state of human speech, the author analyzes the theoretical sources of the problem of verbal expressions of anxiety and anxiety manifestations in writing. As a result of the research, the author distinguishes the following empirical referents of speech changes, caused by the state of anxiety: problems in word choice; grammatical changes; changes in motor implementation of expression; self-corrections. The article also defines the theoretical principles of studying of speech parameter changes both, in oral and written speeches in a state of anxiety. In the future, empirical indicators proposed by the author, can be used in studying of human activity in emotiogenic situations.

Key words: emotion, anxiety, speech parameters, oral speech, written speech.

Турчак О. Теоретические основы изучения изменений речи в состоянии тревожности. На современном этапе развития общества в условиях активного роста темпа жизни, производства и межличностных контактов, человек должен быть способным эффективно работать в различных психологических условиях, в условиях стресса и эмоционального напряжения. Стрессовые ситуации вызывают изменения деятельности человека, в том числе и изменения его речи. Следовательно, проблема индивидуальных проявлений особенностей речевой деятельности человека в стрессовых и эмоционально напряженных ситуациях является актуальным вопросом психологической науки и требует комплексного исследования. Статья посвящена изучению эмпирических референтов изменений речевой деятельности человека, происходящих под влиянием тревожного состояния. Автор рассматривает состояние тревожности как эмоциональное

состояние острого беспокойства, связанного в сознании индивида с прогнозированием неудачи, опасности или ожиданием чего-то важного, значимого для человека в условиях неопределенности. Для понимания того, каким образом состояние тревожности влияет на речь человека, проведен анализ теоретических источников по проблеме вербальных проявлений тревожности, а также проявлений тревожности в письменной речи. В результате исследования автор выделяет следующие эмпирические референты изменений речевых параметров, возникающих в состоянии тревожности: проблемы с выбором слов; изменения в грамматическом оформлении высказывания; изменения в моторной реализации высказываний; самокоррекции. Автор статьи также формулирует теоретические основы изучения изменений речевых параметров как устной, так и письменной речи в состоянии тревожности. В будущем эмпирические показатели, предложенные автором, могут быть использованы в ходе исследования деятельности человека в эмоциогенных ситуациях.

Ключевые слова: эмоция, тревожность, речевые параметры, устная речь, письменная речь.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема зв'язку емоцій та мовлення неодноразово ставала предметом дослідження психологів, соціологів, лінгвістів і психолінгвістів. Дослідники погоджуються з думкою, що емоції не супроводжують діяльність людини, а є невід'ємним складником складної організації її процесів та станів, а отже, мовлення слід розглядати як єдність інтелектуального й емоційного, оскільки воно є способом формування і формулювання думки за допомогою мови [13].

Існує багато визначень поняття «емоція». В. Кисельов [5] зазначає, що емоції можна трактувати як переживання індивідом свого ставлення до того, що він пізнає або робить, до інших людей та до самого себе. К. Ізард [4] розглядає емоцію як почуття, яке мотивує, організовує й направляє сприйняття, мислення та дії. Н. Левітов [6] наголошував на тому, що емоції слід розглядати як психічні стани, які він розумів як самостійну цілісну характеристику психічної діяльності за певний період часу. При цьому психічний стан він розглядав як цілісну характеристику психічної діяльності за певний період часу, що показує своєрідність проходження психічних процесів залежно від відображення речей і явищ дійсності та психічних властивостей особистості.

Серед багатоманітності психічних станів людини вчені виокремлюють тривожність, яка найчастіше розглядається як тимчасовий психічний стан, що виникає внаслідок дії стресових факторів. Інакше

кажучи, стан тривожності виникає тоді, коли індивід сприймає певний подразник або ситуацію такими, що несуть у собі актуальні чи потенційні елементи небезпеки, загрози або шкоди (Дж. Аверілл, Р. Лазарус).

У психологічному словнику за редакцією Б. Мещерякова і В. Зінченка тривожність розглядається як індивідуальна психологічна особливість, яка проявляється у схильності людини до частих та інтенсивних переживань стану тривоги, а також у низькому порозі його виникнення [1].

Є. Ільїн визначає тривожність як «результат активності уяви, фантазії щодо майбутнього» та розуміє її як «емоційний стан гострого внутрішнього болісного безмістовного неспокою, пов'язаного у свідомості індивіда з прогнозуванням невдачі, небезпеки або ж очікуванням чогось важливого, значущого для людини в умовах невизначеності» [3, 142].

Розпізнання емоційного стану людини, зокрема й тривожного, є дуже важливою проблемою в багатьох видах діяльності. І надзвичайно важливим каналом для розпізнання емоційного стану є мовлення індивіда. Так, В. Галунов [3] зазначає, що перше, що виявляється під час зміни емоційного стану, – це порушення нормального контролю за мовленням. На доказ своєї думки він наводить цитату Ч. Дарвіна (1986): «При страху – голос тремтячий і захриплий від сухості рота. При люті паралізовані губи відмовляються коритися, і голос обривається або стає глухим, різким, безладним. При стражданні або скаргах майже завжди говорять високим голосом. Любов, суперництво, торжество супроводжуються музичними звуками» [2, 61].

Мета статті – проаналізувати зміни мовленнєвої діяльності, що відбуваються у стані тривожності, а також подати емпіричні референти цих змін.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Вивченням вербальних проявів тривожності займалися такі вчені, як Д. Бумер, Н. Вітт, В. Галунов, Дж. Каган, В. Лебедев, В. Маньоров, В. Маріщук, Е. Носенко, Ч. Осгуд, Р. Якобсон та ін. Проте увага вчених переважно сконцентрована на дослідженні спектральних і динамічних характеристик мовленнєвого сигналу. Так, говорячи про вплив емоційного стану індивіда на порушення контролю за його мовленням, В. Галунов зазначає, що найбільше це стосується контролю за просодичними характеристиками, якими управляє права півкуля головного мозку [3]. На думку Л. Хачату-

рянца, Л. Гримака та Є. Хрунова [10], аналіз інтонаційних характеристик мовленнєвого сигналу є найперспективнішим методом реєстрації емоцій. Така думка є досить обґрунтованою, оскільки процес вимови тісно пов'язаний із фізіологічними процесами, які мимоволі відображають емоційно-вольові процеси індивіда.

Р. Потапова та В. Потапов виокремлюють такі перцептивно-слухові індикатори емоційного стану «тривожність»: збільшення кількості пауз хезитації; збільшення довжини пауз хезитації; збільшення швидкості артикуляції голосних;

– темпоральний складник скандування; обмежена гучність висловлювань; «невпевнений» тембр вимови голосних; наявність компонентів шуму в артикуляції голосних; порушення плавності в реалізації чистоти основного тону;

– поява елементів шепітного мовлення [8].

Під час досліджень мовленнєвих проявів тривожності в ситуаціях семінарських занять та іспитів вони зробили такі висновки:

– під впливом стану тривожності, який є типовим для ситуацій відповіді на семінарі та іспиті, висота голосу підвищується;

– простежується тенденція збільшення сили голосу в ситуації семінару і зменшення сили голосу в ситуації іспиту;

– мовленнєве дихання також змінюється від нормального до переривчастого й дискомфортного;

– манера мовлення стає офіційною порівняно з нейтральною ситуацією спілкування, і голос багатьох досліджуваних стає дзвінким та схвильованим під час семінару, але глухим і схвильованим під час іспиту [9].

У результаті аналізу темпоритмічних характеристик мовлення в ситуаціях іспиту та семінарського заняття дослідники встановили наступне:

1) темп мовлення зазвичай швидкий;

2) наявність тенденції до зменшення довжини пауз порівняно з «нейтральним мовленням»;

3) паузи доволі часто заповнюються голосними;

4) ритмічний рисунок під час семінарського заняття яскраво виражений (посилена акцентуація); під час екзамену – і сильно виражений, і слабо виражений [10].

Однією з причин, які зумовлюють коливання інтенсивності мовленнєвого сигналу й частоти основного тону, є зростання кількості наголосів у мовленні. Дослідження висотних коливань у мовленні, які

провела Е. Носенко [7], показали, що в процесі мовлення відбувається досить рівномірне чергування висхідного та спадного тонів, що перетворює мовлення на ритмічне й зменшує монотонність, яка виникає внаслідок послідовного використання фраз однакового тону. Так, проведення порівняльного аналізу динаміки основного тону в процесі мовлення у звичайному психічному стані та в тривожному стані дало змогу констатувати, що для динаміки основного тону у висловлюваннях в умовах тривожності характерні є: 1) ширший діапазон коливань частоти основного тону; 2) більша швидкість змін частоти основного тону [12].

Зазначимо, що для висловлювань у стані тривожності притаманними є різкіші, ніж у звичайному психічному стані, перепади інтенсивності чи рівня гучності акустичного сигналу, що проявляються в потоці мовлення через достатньо короткі часові відрізки. В окремих випадках тривожність мовлення характеризується майже повною незмінністю рівня інтенсивності, хоча у звичайному психічному стані зміни цього параметра яскравіше виражені.

Проте вважати, що тривожний стан впливає лише на акустичні й темпоральні характеристики мовлення індивіда, – неправильно. Досить значних змін також зазнають синтаксичні, лексичні й семантичні характеристики мовлення. Істотними в цьому плані були дослідження Дж. Маля [11]. Учений досліджував мовлення студентів коледжів, у яких стан тривожності моделювався в експериментальних умовах або через уведення фактору загрози під час проведення різноманітних психологічних інтерв'ю, важливих для досліджування, або стимулювався самим експериментатором та його ставленням до них.

Дж. Маль установив таку закономірність: чим більше виражений стан тривожності, тим більше в мовленні виражаються такі явища:

- семантично нерелевантні повторення фраз, частин фраз, окремого слова, складів;
- незавершеність слова (опускання частини слова), що супроводжується змінами в структурі речення або повтореннями;
- незавершеність речення (логічна або синтаксична) за відсутності подальших виправлень таких речень;
- обмовки, які включають також неологізми та парафазії;
- транспозиція окремих слів у реченні;
- зростання кількості самокорекцій;
- збільшення пауз нерішучості і заповнених, і незаповнених.

Крім того, Дж. Маль установив, що в стані тривожності досліджуваними частіше використовуються фрази нерішучості типу «Я не можу сказати...», «Я не впевнений», «Я не можу зрозуміти...» тощо. Таку контент-характеристику вчений пояснює як своєрідну захисну й адаптивну реакцію індивіда, необхідну для того, щоб упоратися зі станом емоційної напруги.

Аналогічні дані щодо характеру змін у стані тривоги отримав А. Дібнер [12]. Під час своїх досліджень, спрямованих на вивчення мовленнєвих параметрів індивідів у тривожному стані, він виявив такі явища, як збільшення латентного періоду реакції на репліку співрозмовника; збільшення кількості пауз, незавершених речень, семантично нерелевантних повторень окремих фраз, слів і складів; поява довгих пошукових пауз, перепитувань; переривання висловлювання глибокими зітханнями тощо.

Г. Ліндсей та А. Ньюберг [13] аналізували мовлення індивідів під час опису малюнків різноманітного змісту. Під час дослідження вчені встановили, що при описуванні тих малюнків, на яких було зображено певні драматичні події, досліджувані вживали специфічні вирази, які демонструють невпевненість мовця, невизначеність в оцінюванні зображених подій, невпевненість у судженнях. Дослідники зробили висновок, що малюнки, які зображують драматичні події, викликають у досліджуваних тривожний стан, а опис таких малюнків зазвичай є коротшим, ніж опис малюнків іншого змісту, та характеризується довшим латентним періодом, що передує початку мовлення, уживанням більшої кількості дієслів і меншої кількості прикметників, що надає мовленню динамічнішого забарвлення.

Окремий напрям досліджень мовленнєвих проявів тривожності становить вивчення помилок у мовленні. На початку 1970-х рр. В. Фромкіна розпочала науковий аналіз мовленнєвих помилок, після чого науковці почали приділяти більшу увагу їхньому дослідженню. Отримані дослідниками результати дали змогу не лише проаналізувати роль лінгвістичних одиниць у продукуванні мовлення, а й ефективно розкрити взаємозв'язок між мовленням, емоціями та особистістю. До вивчення мовленнєвих помилок зверталися такі вчені, як В. Капінос, Т. Ладиженська, М. Львов, Ю. Фоменко, С. Цейтлін та ін. Одним із факторів виникнення помилок С. Цейтлін [11] визначає складність механізму породження мовлення. Вона говорить про те, що в процесі породження мовленнєвого сигналу у свідомості індивіда

відбуваються складні процеси, а саме: відбір належної синтаксичної системи, відбір лексики для заповнення синтаксичної моделі, відбір потрібних форм слів, а також їх розставляння в потрібній послідовності. Оскільки всі ці процеси відбуваються паралельно, то у психіці індивіда відбувається складна робота з оформлення мовленнєвого повідомлення.

Аналіз теоретичної літератури дає можливість нам виокремити такі емпіричні референти змін мовленнєвих параметрів, що виникають у стані тривожності:

1. Проблеми з вибором слів (Н. Вітт, Г. Ліндсей, Е. Носенко, А. Ньюберг, Дж. Маль, Ч. Осгуд, Е. Ролкер та ін.). Як діагностичні показники цього прояву ми визначаємо: паузи нерішучості; семантично нерелевантні повторення окремих звуків, складів, слів, словосполучень; пошукові слова; слова-паразити; словникова одноманітність; ерзац-позначення; парафазії; слова із чіткою позитивною або негативною конотацією; частка дієслів порівняно із часткою прикметників.

2. Зміни в граматичному оформленні висловлювань (Н. Вітт, Дж. Маль, Е. Носенко, Ч. Осгуд, Е. Ролкер та ін.). Як діагностичні показники цього прояву ми визначаємо: граматично та логічно незавершені фрази; незакріпленість місця залежних членів речення; порушення структури складного синтаксичного цілого; помилки узгодження мовленнєвих одиниць антиципаційного походження.

3. Зміни в моторній реалізації висловлювань (М. Вінер, Н. Вітт, В. Галунов, Ф. Голдман-Ейслер, Л. Гримак, А. Диттман, А. Дібнер, Л. Лук'янов, Дж. Маль, В. Маньоров, Е. Носенко, Ч. Осгуд, В. Попов, В. Таубкін, Л. Тищенко, Л. Уїнн, М. Фролов, Л. Хачатурянц, Є. Хрунов та ін.). Як діагностичні показники цього прояву ми визначаємо: зміни загального темпу мовлення; зміни темпу артикуляції; довжина латентного періоду реакції на репліку співрозмовника; помилки в артикуляції звуків.

4. Самокоригування (В. Левелт, Дж. Маль, Е. Носенко та ін.). Як діагностичні показники цього прояву ми визначаємо: самопереривання; коригувальні висловлення; самовиправлення.

Проте було б неправильно стверджувати, що стан тривожності викликає лише зміни параметрів усного мовлення. Аналізуючи дослідження особливостей писемного мовлення в тривожному стані, слід відзначити доробок таких учених, як Ч. Осгуд та Е. Уолкер [15]. Основою їх

дослідження стали близько ста передсмертних записок самогубців. Порівнюючи передсмертні записки зі звичайними листами тих самих людей, дослідники зробили висновок, що в тривожному стані для писемного мовлення характерною є стереотипність уживаних слів, що виявляється у вживанні мовних одиниць, найбільш притаманних для мовлення індивіда. Окрім того, у писемному мовленні в стані тривожності частіше трапляються такі формально-структурні порушення: помилки при узгодженні слів, нечітка синтаксична композиція, семантично нерелевантні повторення, слова зі значенням семантичної безвинятковості типу «всі», «нічого», «ніхто», «завжди», «ніколи», а також слова із чіткою позитивною чи негативною конотацією. Тобто писемне мовлення й усне мовлення у стані тривожності мають ті самі характеристики.

Для дослідження змін мовленнєвих параметрів у писемному мовленні, на нашу думку, найкращим є метод аналізу психографологічних характеристик писемного мовлення. Ця методика ґрунтується на тому припущенні, що змістові характеристики писемного мовлення можна виявити за допомогою традиційних методів контент-аналізу та інтент-аналізу мовленнєвої продукції. Для отримання потрібних даних проводиться підрахунок середнього розміру речень, коефіцієнтів дієслівності, логічної зв'язності та емболії. Показник середнього розміру речень засвідчує різку зміну емоційного стану індивіда (негативний кореляційний зв'язок). За даними А. Крилова та С. Маничева [9], цей показник зазвичай відповідає 6–9 словам.

Коефіцієнт дієслівності являє собою співвідношення кількості дієслів до загальної кількості слів. Коефіцієнт розраховують за формулою:

$$K_{дієсл.} = \frac{дієслів}{слів} \times 100 \%$$

Коефіцієнт логічної зв'язності розраховують за формулою співвідношення загальної кількості службових слів (сполучників і прийменників) і загальної кількості речень:

$$K_{лог.зв.} = \frac{служб.слова}{3N_{реч.}}$$

При величинах у межах одиниці поєднання службових слів та речень як синтаксичних конструкцій тлумачиться як таке, що перебуває в межах норми.

Коефіцієнт емболії являє собою співвідношення загальної кількості ембол, тобто слів, що не мають семантичного навантаження, до загальної кількості слів у реченні й розраховують за формулою:

$$\text{Кемб.} = \frac{\text{ембол}}{\text{всіх слів}} \times 100\%$$

Висновки. Отже, виникнення стану тривожності зумовлюється низкою психологічних стресорів (Ф. Александер, Ю. Щербатих), ситуацій суб'єктивного характеру, які позначаються сприйманням індивідом певного значущого моменту в житті як загрозового для його престижу, самооцінки тощо (В. Ганзен, В. Маньоров, Д. Механік, Е. Носенко). Характеризується цей стан підвищеним збудженням, напруженням і страхом і пов'язаний із передчуттям індивідом наслідків своєї діяльності, яка є для нього значущою. Стан тривожності виявляється в змінах параметрів мовлення людини (Д. Бумер, Н. Вітт, В. Галунов, Дж. Каган, В. Лебедєв, В. Маньоров, В. Маріщук, Е. Носенко, Ч. Осгуд, Р. Якобсон). Це проявляється в проблемах із вибором слів; змінах у граматичному оформленні висловлювань; змінах у моторній реалізації висловлювань; виникненні самокоригувань. Для дослідження впливу стану тривожності на мовленнєві параметри в писемному мовленні використовують метод контент-анлізу та інтент-анлізу мовленнєвої продукції, при якому проводиться підрахунок середнього розміру речень, а також коефіцієнтів дієслівності, логічної зв'язності та емболії.

Література

1. Большой психологический словарь / под ред. В. Мещерякова, В. Зинченко. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2004. – 672 с.
Bolshoy psihologicheskiy slovar [Great psychological dictionary] / ed. V. Meshchriakov, V. Zinchenko. – St. Petersburg : Praim-Evroznak, 2004. – 672 p.
2. Галунов В. О возможности определения эмоционального состояния говорящего по речи / В. Галунов // Речевые технологии. – 2008. – № 1. – С. 60–66.
Galunov V. O vozmozhnosti opredeleniia emotsionalnogo sostoianiia govoriashchego po rechi [On the possibility of determining the emotional state of the speaker by speech] / V. Galunov // Rechevye tehnologii. – 2008. – № 1. – P. 60–65.
3. Ильин, Е. Эмоции и чувства – СПб. : Питер, 2001. – 752 с.
Ilyin E. Emotsii i chuvstva [Emotions and feelings]. – St. Petersburg : Piter, 2001. – 752 p.
4. Изард К. Психология эмоций / К. Изард – СПб. : Питер, 1999. – 464 с.
Izard, K. Psihologia emotsiy [Psychology of emotions] / K. Izard. – St. Petersburg : Piter, 1999. – 464 p.

5. Киселев В. Об автоматическом определении эмоций по речи / В. Киселев // Речевые технологии. – 2010. – № 1. – С. 48–52.
Kiseliiov V. Ob avtomaticheskomo opredelenii emotsiy po rechi [On automatic identification of emotions by speech] / V. Kiseliiov // Rechevye tehnologii. – 2010. – № 1. – P. 48–52.
6. Левитов Н. О психических состояниях человека / Н. Левитов. – М. : [б. и.], 1964. – 344 с.
Levitov N. O psihicheskikh sostoianiiakh cheloveka [About mental states of man] / N. Levitov. – Moscow : [b. i.], 1964. – 344 p.
7. Носенко Э. Эмоциональное состояние и речь / Э. Носенко. – Киев : [б. и.], 1981. – 195 с.
Nosenko, E. Emotsionalnoe sostoianie i rech [Emotional state and speech] / E. Nosenko. – Kiev : [b. i.], 1981. – 195 p.
8. Потапова Р. Модификация речевого сигнала как следствие наличия эмоциональных состояний «страх»/«тревожность» / Р. Потапова, В. Потапов // Речевые технологии – 2012. – № 1. – С. 52–60.
Potapova, R. Modifikatsia rechevogo signala kak sledstvie nalichia emotsionalnykh sostoianiy «strah»/«trevozhnost» [Modification of the speech signal as a consequence of emotional states «fear»/«anxiety»] / R. Potapova, V. Potapov // Rechevye tehnologii. – 2012. – № 1. – P. 52–60.
9. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / под ред. А. Крылова, С. Маничева. – СПб. : Питер, 2007. – 560 с.
Praktikum po obschei, eksperimentalnoy i prikladnoy psihologii [Workshop on general, Experimental and Applied Psychology] / ed. A. Krylov, S. Manichev. – St. Petersburg : Piter, 2007. – 560 p.
10. Хачатурьянц Л. Экспериментальная психофизиология в космических исследованиях / Л. Хачатурьянц, Л. Гримак, Е. Хрунов. – М. : Наука, 1976. – 400 с.
Nachaturyants, L. Eksperimentalnaia psihofiziologiya v kosmicheskikh issledovaniiah [Experimental psychophysiology in space research] / L. Nachaturyants, L. Grimak, E. Khrunov. – Moscow : Nauka, 1976. – 400 p.
11. Цейтлин С. Речевые ошибки и их предупреждение. На материале ошибок школьника / С. Цейтлин. – М. : УРСС, 2009. – 192 с.
Tseitlin, S. Rechevye oshibki i ih preduprezhdenie. Na materiale oshibok shkolnika. [Speech errors and their prevention. On a material of schoolchild's errors] / S. Tseitlin. – Moscow : URSS, 2009. – 192 p.
12. Dibner, A. Cue-counting: a measure of anxiety interviews / A. S. Dibner // J. Consult. Psychol. – 1956. – V. 20. – 478 p.
13. Lindsey, G. Thematic apperception test: a tentative appraisal of some «signs» of anxiety / G. Lindsey, A. Newburg // Journ. Consult. Psychol. – 1954. – V. 18. – № 6.
14. Mahl, G. The lexical and linguistic level in the expression of emotions / ed. by P. H. Knapp // Expression of the Emotions in Man. – N. Y., 1963. – P. 77–105.
15. Osgood C. E., Walker E. G. Motivation and language behaviour: a content analysis of suicide notes / C. E. Osgood, E. G. Walker // Journ. Abnorm. Soc. Psychol. – № 59. – P. 58–67.